

ПСИХОЛОГІЧНЕ ТЯЖІННЯ ДО БІДНОСТІ ТА САМОЕФЕКТИВНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИ

За результатами опитування 123 респондентів встановлено, що психологічне тяжіння особи до бідності та її здатність до самоефективності істотно пов'язані з процесом її ціннісно-орієнтаційного самовизначення. Найбільш значущими характеристиками є: прагнення саморозвитку, усвідомлення сенсу життя, мотивація досягнень, громадська активність, бажання самоствердитися, схильність до самореалізації. Саме ці особливості відображають головні проблеми свідомості й поведінки осіб, які психологічно тяжіють до бідності.

Ключові слова: культура бідності, психологічне тяжіння до бідності, самоефективність, ціннісно-орієнтаційне самовизначення, прагнення саморозвитку.

According to the results of questioning 123 respondents, it was established that a person's psychological inclination toward poverty and his/her capacity for self-efficacy is substantially related to the process of his/her value-orientation self-constitution. The most meaningful descriptions are: aspiration to self-development, awareness of sense of life, motivation of achievements, public activity, desire of self-reliance, propensity for self-realization. Exactly these features reflect the main problems of consciousness and conduct of the people who are psychologically inclined toward poverty.

Keywords: culture of poverty, psychological inclination toward poverty, self-efficacy, value-orientation self-constitution, aspiration to self-development.

Зміст ціннісних орієнтацій окремих осіб та соціальних груп і верств часто-густо розглядають як важливу або й головну причину бідності як об'єктивно й суб'єктивно зумовленого вибору відповідного стилю життя. Ментальну систему ціннісних орієнтацій суспільства І.Бабак і А.Дроздік пропонують уважати за одну з головних причин поширення бідності [1]. Бідні витворюють власні субкультурні характеристики та спосіб життя, що нерідко суперечать загальносуспільним цінностям, і передають їх від покоління до покоління. Серед рис, якими традиційно наділяють представників економічно проблемних середовищ, називають, зокрема, те, що бідні не поділяють суспільних норм і цінностей, через що легко й швидко маргіналізуються [6; 7; 9; 19; 22; 25; 27; 29].

Постійні матеріальні проблеми в середовищі носіїв бідності призводять до того, що багатство та матеріальний добробут набувають для бідних надто важливого значення, перетворюються на надрядні цінності (хоча, з іншого боку, бідні охоче вдаються до захисного зневажання матеріальних статків та особливо їхніх посідачів) [8; 9].

На тлі бажання носіїв бідності розбагатіти (або принаймні перестати бути бідними) привертає увагу те, наскільки мало вони цінують досягнення, особистий успіх, можливість самореалізації. Натомість їм властиві негативні очікування, песимізм, низький рівень домагань, страх перед новим, недовіра до інших і до себе, приреченість і фаталізм [2; 4; 11; 13; 20; 24].

Категорію «психологічне тяжіння до бідності» розроблено з метою конкретизації психологічних особливостей носіїв «культури бідності», осіб із низь-

ким рівнем матеріального добробуту, свідомість і поведінку яких найповніше досліджено в теорії О.Льюїса [28]. Таке тяжіння ми розуміємо як схильність особи обирати бідність за стиль життя, надавати перевагу такому стану як суб'єктивно комфортному.

Засоби психологічної підтримки бідних у подоланні притаманного їм стилю життя здебільшого спрямовано на особистісну корекцію. У цьому сенсі цікавим орієнтиром може стати досягнення певного рівня самоефективності, яку А.Бандура визнав за основу людської суб'єктності, – переконання особи щодо її здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віра в себе та власну компетентність. Такі переконання підказують особі, може вона чи не може виконати певні дії, аби змінити ситуацію на краще, мобілізують її пізнавальні засоби, посилюють контроль над перебігом подій. Виконання або невиконання певних дій істотно залежить від того, як особа оцінює свої поведінкові та пізнавальні можливості з досягнення бажаного результату [3; 18; 23; 26].

Під впливом соціальних оцінок, що їх отримує особа у відповідь на свої дії, вона навчається (або не навчається) регулювати свою поведінку та внутрішні психоемоційні стани, набуває (або не набуває) здатності більш-менш відсторонено ставитися до самої себе.

Завданням дослідження стало з'ясування змістових зв'язків між ціннісними орієнтаціями особи, її схильністю бути бідною та здатністю до підвищення самоефективності. Із цією метою було опитано 123 студентів-психологів (71 студент 2-го і 3-го курсів та 1-го курсу магістратури Київського національного університету імені Тараса Шевченка і 52 студенти 2 і 3-го курсів Ужгородського національного університету), у т. ч. 11 хлопців і 112 дівчат.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася з чотирьох частин. Перша частина – опитувальник «Психологічне тяжіння до бідності» [5]. Другу частину складала Шкала загальної самоефективності [21].

До третьої частини увійшло 20 висловів, у змісті яких зафіксовано окремі цінності, узяті з методик Морфологічного тесту життєвих цінностей В.Сопова і Л.Карпушиної [16], Ціннісного питальника Ш.Шварца [12], Тесту сенсожиттєвих орієнтацій Д.Леонтьєва [10], Шкали диспозиційного егоїзму К.Муздибаєва [14], Методики діагностики спрямованості особи Б.Басса [15, с.563–569], Методики діагностики парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Є.Ф.Бажина, Є.А.Голинкіної, А.М.Еткінда, Методики діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особи, Методики самооцінки психологічної адаптивності [17, с.9–13, 69–70, 322–323], а також із власної анкети. На попередніх етапах дослідження відповідні показники корелювали зі схильністю бути бідним, здатністю давати собі раду в скрутних ситуаціях.

Вислови оцінювалися за 4-бальною шкалою за ступенем згоди/незгоди з їхнім змістом: 1 – зовсім не згоден; 2 – радше не згоден, ніж згоден; 3 – радше згоден, ніж не згоден; 4 – цілком згоден.

(Четверта частина – це перелік можливих або бажаних цілей, організаційних форм і конкретних прийомів впливу та взаємодії, на які розраховують

респонденти в разі звернення на консультацію до психолога. Даних, отриманих за цією частиною анкети, у статті не описано).

У просторі переліку цінностей здійснено факторний аналіз, за результатами якого виділилися шість факторів, що сукупно охоплюють 59,1% загальної дисперсії.

Зміст першого фактора (22,6%) окреслено як «Прагнення саморозвитку». Найбільше навантаження тут припало на вислів «Для мене важливо навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю».

До другого фактора (9,6%) ввійшли вислови, що відображають «Сенс життя». Його зміст найповніше розкриває вислів «У житті я ще не знайшов свого покликання та чітких цілей».

Оцінки, що зосередилися в третьому факторі (8,2%), узагальнено під назвою «Досягнення». Центральним тут виявився вислів «Мені більше хотілося б перемогти в конкурсі, а не організувати або вигадувати його».

Четвертий фактор (7,3%) отримав назву «Громадська активність». Найбільш навантаженим став вислів «У скрутних ситуаціях я намагаюся займатися громадською діяльністю».

Зміст п'ятого фактора (6,3%) визначили вислови, що їх сукупно названо «Самоствердження». Найтипівшим виявився вислів «Для мене важливо бути впливовим, справляти вплив на людей і перебіг подій».

У шостому факторі (5,1%), названому «Самореалізація», домінує вислів «У скрутних ситуаціях я намагаюся знайти своє покликання в житті».

За результатами відповідей на опитувальник «Психологічне тяжіння до бідності» студентів було поділено на три групи – тих, які мають високий (47,2%), середній (32,5%) або низький (20,3%) рівні такого тяжіння.

Порівняння вибору цінностей представниками цих трьох груп (застосовано критерій Фішера) показало, що найбільш значущі відмінності проявилися в межах факторів «Прагнення саморозвитку», «Сенс життя» і «Самоствердження». Результати не принесли несподіванок: особи з низьким рівнем психологічного тяжіння до бідності виявили відносно вищу схильність до саморозвитку, пошуку сенсу життя й самоствердження; натомість тим, хто має високий рівень цього тяжіння, властиві слабкі орієнтації на такі цінності, а от респонденти із середнім рівнем тяжіння до бідності займали, як правило, проміжні позиції.

Показовим став вибір вислову «Моє життя склалося саме так, як я мріяв», оцінка якого ввійшла зі значущим навантаженням до всіх трьох названих факторів. Респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності оцінили його значення для себе (за 4-бальною шкалою) на 3,13, із середнім – 2,69, із низьким – 2,28 бала.

Схожим чином розподілились оцінки вислову «Для мене важливо бути впливовим, справляти вплив на людей і перебіг подій», що ввійшов до фактора «Самоствердження»: 2,83; 2,48 і 2,22 відповідно.

Водночас за окремими ключовими індикаторами оцінки, що їх дали респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності, значуще відрізнялися від оцінок носіїв середнього й низького рівнів, які, натомість, виявилися близькими

між собою. Так, відповідні показники за висловами «Для мене важливо навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю» (фактор «Прагнення саморозвитку») становили 3,68; 3,28 і 3,28; «У житті я ще не знайшов свого покликання та чітких цілей» (фактор «Сенс життя») – 1,84; 2,38 і 2,4 бала. Це дає підстави припускати, що особам, які не схильні обирати бідність як стиль життя, притаманні більш виразні ціннісно-орієнтаційні постави порівняно з рештою респондентів.

Що ж до решти трьох факторів, то відмінності між групами респондентів проявилися на рівні тенденції: «Для мене важливо, щоб участь у спортивних змаганнях допомагала мені встановлювати особисті рекорди» (фактор «Досягнення») – 2,76; 2,63; 2,17; «Для мене важливо розвивати свої організаторські здібності, займаючись громадською діяльністю» (фактор «Громадська активність») – 3,08; 2,48; 2,5; «У скрутних ситуаціях я намагаюся пізнавати щось нове» (фактор «Самореалізація») – 3,24; 2,85; 2,93.

За показниками шкали самоефективності респондентів було поділено на дві групи – із високим (52,8%) і низьким (47,2%) рівнями.

Основні відмінності (за критерієм Пірсона) між цими групами стосувалися висловів, які ввійшли до фактора «Прагнення саморозвитку». Так, найбільш навантажений у межах цього фактора вислів «Для мене важливо навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю» респонденти з високим рівнем самоефективності оцінили на 3,52 бала, тоді як із низьким – на 3,17 ($p \leq 0,05$). Тобто для представників першої («самоефективної») групи орієнтація на саморозвиток є істотною. Ще більш показовими виявилися оцінки вислову «Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх»: відповідно 3,39 і 2,93 бала ($p \leq 0,01$).

Індикатори решти п'яти факторів проявилися меншою мірою (хоча й значуще) і досить рівномірно. Так, у межах фактора «Сенс життя» вислів «Мое життя склалося саме так, як я мріяв» оцінено, відповідно, на 2,92 і 2,19; за фактором «Досягнення» вислів «Для мене важливо, щоб участь у спортивних змаганнях допомагала мені встановлювати особисті рекорди» – на 2,69 і 2,16; за фактором «Громадська активність» вислів «Для мене важливо розвивати свої організаторські здібності, займаючись громадською діяльністю» – на 2,89 і 2,29; за фактором «Самоствердження» вислів «Я швидко освоююся в новій обстановці, включаюся в нову для себе справу» – на 3,23 і 2,5; за фактором «Самореалізація» вислів «У скрутних ситуаціях я намагаюся знайти своє покликання в житті» – на 2,91 і 2,47 (в усіх цих випадках $p \leq 0,01$). Такі дані показують, що особи, які прагнуть бути самоефективними, поширюють це прагнення й на пошук сенсу життя, досягнення, громадську активність, процеси самоствердження та самореалізації.

Наступна статистична процедура полягала у виокремленні груп респондентів на основі двох вищеописаних показників – рівня психологічного тяжіння до бідності й рівня самоефективності. Виділено чотири групи: несхильні до бідності та самоефективні (сюди ввійшли опитані з низьким рівнем тяжіння до бідності й високим рівнем самоефективності) – 23 особи; схильні бути бідними,

але самоефективні (тут опитані з високим рівнем тяжіння до бідності й високим рівнем самоефективності) – 21 особа; несхильні до бідності та неефективні (тут мали опинитися респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності й низьким рівнем самоефективності, але позаяк таких виявилось лише двоє, то в цю групу було включено також респондентів із середнім рівнем тяжіння до бідності) – 21 особа; схильні до бідності та неефективні (респонденти з високим рівнем тяжіння до бідності й низьким рівнем самоефективності) – 37 осіб. (Респондентів із середнім рівнем психологічного тяжіння до бідності загалом із вибірки було вилучено – за винятком третьої з перелічених груп).

На основі критерію Фішера було виявлено значущі відмінності між оцінками, що їх дали представники цих чотирьох груп (принаймні по дві з них). Такі відмінності проявилися в 11 випадках із 20 і стосувалися головно висловів, що ввійшли до факторів «Прагнення саморозвитку», «Сенс життя» і «Самоствердження», тобто тих, у яких мали місце виразніші відмінності між групами респондентів, виділених за рівнем психологічного тяжіння до бідності, ніж за рівнем самоефективності. Можна, отже, стверджувати, що ціннісно-орієнтаційний контекст є психологічно вагомим для актуалізації першої характеристики особи порівняно з другою.

У більшості випадків значущі відмінності мали місце між двома «крайніми» групами – несхильними до бідності та самоефективними, з одного боку, і схильними до бідності та неефективними – із другого. У межах фактора «Прагнення саморозвитку» оцінки розподілилися таким чином: у групі несхильних до бідності та самоефективних вислів «Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх» оцінено на 3,7 бала; серед схильних до бідності, але самоефективних – 3,19; серед несхильних до бідності, але неефективних – 3; у групі схильних до бідності та неефективних – 2,89 бала; вислів «Моє життя склалося саме так, як я мріяв» отримав оцінки 3,27, 2,67; 2,454 2,05 відповідно.

За фактором «Самоствердження» оцінено вислови «Для мене важливо бути впливовим, справляти вплив на людей і перебіг подій» (2,86; 2,38; 2,52; 2,14) і «Я швидко освоююся в новій обстановці, включаюся в нову для себе справу» (3,39, 3,1, 2,57, 2,46).

Серед індикаторів фактора «Сенс життя» виокремився вислів «У скрутних ситуаціях я намагаюся не планувати далеко наперед» – 3; 3,38; 2,86; 2,81 бала. Тут, як бачимо, протилежною до групи з високим рівнем тяжіння до бідності та низькою самоефективністю виявилася дещо парадоксальна група з високим рівнем тяжіння, але й високою самоефективністю: її представники найчастіше погоджувалися з наведеним висловом. Можливо, така собі обачність у плануванні наперед допомагає їм певною мірою компенсувати власну схильність бути бідними й за рахунок цього підтримувати достатню самоефективність.

Ще більш парадоксальними виявилися співвідношення оцінок вислову «У скрутних ситуаціях я намагаюся займатися громадською діяльністю», що отримав найбільше навантаження в просторі фактора «Громадська активність»: 2,22,

2,38, 1,95, 2,03 бала. Тут крайні оцінки дали представники двох проміжних груп: найвищу – схильні до бідності, але самоефективні, а найнижчу – не схильні до бідності, але й неефективні.

Узагальнюючи описані дані, можна дійти **висновку**, що такі характеристики особи, як психологічне тяжіння до бідності й здатність до самоефективності істотно пов'язані із ціннісно-орієнтаційним контекстом її економічної життєдіяльності. Цей зв'язок є психологічно вагомим для актуалізації тяжіння до бідності порівняно із самоефективністю.

Особливо значущою ціннісно-орієнтаційною властивістю виявилось прагнення саморозвитку. Різною мірою даються взнаки й такі риси, як намагання усвідомити сенс життя, мотивація досягнень, громадська активність, прагнення самоствердитися, схильність до самореалізації. Для осіб із високим рівнем психологічного тяжіння до бідності саме ці характеристики є проблемними, а відтак вимагають посиленої психокорекційної уваги.

1. Бабак І. М. Соціальна діагностика чинників бідності: регіональний вимір / І. М. Бабак, А. Є. Дроздік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 6. – С. 128–132.
2. Балабанова Е. С. Социально-экономическая зависимость как феномен сознания и стратегий поведения населения современной России : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра социол. наук / Е. С. Балабанова. – Нижний Новгород, 2006.
3. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
4. Бондаренко Н. Бедность и представления о бедности по результатам массовых опросов населения / Н. Бондаренко [Электронный ресурс]: ИНДЕКС/досье на цензуру. – 2005. – № 21. – Режим доступа : <http://www.index.org.ru/journal/21/bond21.html>.
5. Васютинський В. О. Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Т. XI. – Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.
6. Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В. О. Васютинський // Права дітей із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги : матеріали наук.-практ. конф. – Львів : Тріада плюс, 2013. – С. 24–29.
7. Калмыкова О. А. Социально-философский портрет бедных людей / О. А. Калмыкова // Гуманитарный вектор. – 2010. – № 2 (22). – С. 178–182.
8. Козырева П. М. Бедность и богатство в трансформирующемся обществе / П. М. Козырева // Россия реформирующаяся : Ежегодник / отв. ред. М. К. Горшков. – М. : Ин-т социол. РАН, 2008. – Вып. 7. – С. 101–120.
9. Кузина Р. З. Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей «бедные» и «богатые» как социальных групп в условиях трансформации общества : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / Р. З. Кузина. – Ярославль, 2007. – 22 с.
10. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2006. – 18 с.
11. Мезенева М. В. Социальные ресурсы молодых семей в преодолении бедности (на материалах Вологодской области) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социол. наук / М. В. Мезенева. – С. Пб., 2012. – 22 с.
12. Методика Ш. Шварца (Ценностный опросник (ЦО) Шварца : Тест ценности Шварца) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psycabi.net/testy/322-test-tsennosti-shvartsa-tsennostnyj-oprosnik-tso-shvartsa-metodika-shvartsa>.

13. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.
14. Муздыбаев К. Эгоизм личности / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 2000. – № 2. – С. 27–39.
15. Практическая психодиагностика : методики и тесты : учеб. пособ. / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998. – 672 с.
16. Сопов В. Ф. Морфологический тест жизненных ценностей [Электронный ресурс] / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина. – Режим доступа: <http://www.psihu.net/library/file92>.
17. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 340 с.
18. Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Дж. Фейдмен. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 864 с.
19. Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра // Матеріали III міжнародної конференції «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні», 2005. – Режим доступа : <http://www.edportal.org.ua>.
20. Шаповал И. А. Созависимость в культуре бедности / И. А. Шаповал // Образование и культура : Педагогический журнал Башкортостана. – 2009. – № 1 (20). – С. 36–50.
21. Шварцер Р. Русская версия шкалы общей само-эффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71–77.
22. Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.
23. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective / A. Bandura // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
24. Chalachew W. W. Causal attributions for poverty among youths in Bahir Dar, Amhara region, Ethiopia / W. W. Chalachew // J. of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology. – 2009. – № 3 (3). – P. 251–272.
25. Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Электронный ресурс] / H. Domański. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступа : www.cebi.pl/texty/maj03.doc.
26. Keplinger A. Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności / A. Keplinger // Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne // red. nauk. A. Keplinger. – Warszawa : ENETEIA, 2008. – S 37–53.
27. Lepianka D. Popular explanations of poverty in europe: Effects of contextual and individual characteristics across 28 European countries / D. Lepianka, J. Gelissen, W. van Oorschot // Acta Sociologica. – 2010. – Vol. 53 (1). – P. 53–72.
28. Lewis O. Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – NY. : Basic Books, 1959.
29. Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Электронный ресурс] / A. Ratecka // Krytyka.org. – 2006. – Режим доступа : <http://krytyka.org/index.php/artukuy-naukowe/rone/280>.